

АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ

АРХІВНИЙ ДОКУМЕНТ, ЩО ЗАСВІДЧУЄ ЗМІЦНЮЄ ЄДНІСТЬ НАДДНІПРЯНЩИНИ І ГАЛИЧИНИ: ДО ПИТАННЯ ДОПОМОГИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ГАЛИЧИНІ У 1919 РОЦІ

Сергій ЛИТВИН,
*доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу «Воєнна історія»*

Доба визвольних змагань українського народу 1917-1921 років та діяльність їх учасників завдяки тривалій ідеологічній радянській обробці суспільної свідомості повна надивовижу живучих стереотипів й очевидних перекручень. Величезний вплив на формування наукових оцінок тієї пори мала також мемуаристика сучасників з їхньою подеколи суб'єктивістською оцінкою подій. Ці ж стереотипи в силу відсутності доступу до документальних джерел до певної міри превалювали також і в деяких науковців з діаспори.

Особливо стійкі міфи створено навколо особистості С. Петлюри і, зокрема, його поглядів і дій щодо проблем Галичини та ставлення до Галицької армії. До їх створення

спричинись, головним чином, галицькі історики та мемуаристи Є. Бородієвич, О. Думін, В. Кучабський, О. Левицький, О. Назарук, О. Павлюк та інші [1].

В їхніх працях поширені твердження, що катастрофа українських сил в 1919 році в «трикутнику смерті», перехід Галицької Армії на бік Денікіна і поразка визвольних змагань була викликана через брак коштів, яких начебто Уряд Української Народної Республіки (УНР) свідомо не відпускав на потреби Галицької Армії.

Так, О. Думін, зокрема, писав: «У Дієвій Армії залишалися ще такі запаси військового майна, що і без шкоди для себе могла вона порятувати Галицьку Армію. Але непорозуміння між Головним Отаманом Петлюрою та Галицьким Урядом заєдно зростало, перешкоджало цьому» [2].

Деякі автори пишуть про начебто його неприязнь до галичан, нехтування їхніми інтересами і проблемами в період соборного співіснування, а найбільше щодо Варшавської угоди, підписанням якої, мовляв, він продав Галичину полякам тощо [3].

Подібні безапеляційні висновки, як не прикро, мають місце також і в працях сучасних дослідників, зокрема О. Войцехівського, Л. Радченко, В. Солдатенка, Д. Табачника, І. Хміля та інших [4].

Вивчаючи історіографічні та архівні джерела цієї доби, ми дедалі більше переконуємося, наскільки ці твердження є безпідставними. Як член Директорії УНР і Головний Отаман Республіканських військ С. Петлюра беззастережно підтримав ідею об'єднання УНР і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в єдину Соборну Українську Державу і всебічно сприяв справі практичного здійснення цієї ідеї. Під договором про об'єднання, підписаним 1 грудня 1918 року у Фастові від імені УНР, серед інших є підпис Симона Петлюри.

Тодішня критична ситуація змусила обидві частини України йти ще власними, окремими шляхами: Наддніпрянську – вести важку війну з більшовицькою Москвою, а Наддністрянську – з польськими окупантами. Уже 4 лютого 1919 року Директорія, Уряд і військо Української Народної Республіки були змушені залишити Київ. Армія, знеможена в безперервних боях з чисельно переважаючими більшовицькими військами, відступала до лінії Збруча. Реальним проявом допомоги УГА з боку Наддніпрянської України стало те, що війська Директорії тримали протипольський фронт на Волині від листопада 1918 р. до травня 1919 р. С. Петлюра розглядав обидві частини України як одне ціле, виявляв у цьому позицію справжнього соборника, керуючись загальнодержавними інтересами.

Директорія та Уряд УНР впродовж 1919 року надавали всебічну допомогу урядові Західної області УНР (ЗОУНР), Українській Галицькій Армії (УГА), установам і організаціям Галичини. Про це є розрізнені свідчення та відомі окремі документи і факти. На жаль, повних підрахунків розмірів дійсної допомоги ще не було зроблено і, мабуть, через втрату архівних документів в час воєнного лихоліття, цього ніколи вже не вдасться зробити.

Однак авторові вдалося віднайти у фонді Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) письмову доповідь, підготовану в грудні 1922 року виконуючим обов'язки директора Кредитової Канцелярії Міністерства Фінансів УНР М. Барановським, Міністрові Фінансів, яка містить узагальнюючі дані і цікаві висновки стосовно допомоги Галичині. Цей документ промовисто, безапеляційно і переконливо свідчить про те, що Директорія і Уряд УНР взяли на себе значну частину матеріального і фінансового забезпечення потреб Уряду Галичини і, зокрема, УГА, надали їй велику допомогу, що заперечується або ж замовчується вищеназваними та багатьма іншими авторами.

Для доповіді фахово зібрані відомості про ті суми, які були асигновані Урядом УНР Галицькому уряду на утримання Галицької армії, шляхів, посольств за кордоном, Галицького уряду та культурних і національних установ Галичини.

Слід зауважити (що й стверджує автор цього документу), що значна частина асигнувань була зроблена без зазначення того, є вони безповоротними чи повинні бути повернені, тобто чи мали насправді характер справжньої братерської допомоги.

Подаючи до друку цей документ, ми виходимо з міркувань, що він містить в собі важливі аргументи щодо братерської допомоги частині українського народу, яка її потребувала.

Цей документ, на нашу думку, буде корисним всім, хто цікавиться означеною проблемою. Він є цінним археографічним джерелом, а також може позитивно вплинути на зміцнення дружби між мешканцями Наддніпрянщини і Галичини, яких і сьогодні намагаються розділяти.

Подаємо його з незначними скороченнями, зберігаючи стилістику і орфографію.

Копія

**До Пана Міністра Фінансів Доклад Директора Кредитової Канцелярії
в справі видатків Уряду Української Народньої Республіки на Галицькі справи [5]
ВСТУП**

З Вашого доручення я зібрав відомості про ті суми, які були асигновані Урядом Української Народньої Республіки Галицькому Урядові (З.О.У.Н.Р.), на удержання Галицької Армії, Шляхів, Посольств за кордоном, Галицького Уряду та Культурних і Національних Установ Галичини.

Заздалегідь мушу зазначити, що ці відомості не будуть мати вичерпного значіння через те, що при переведенні цієї праці я зустрівся з великими перешкодами: нема архіву за 1919 рік Головної Державної Скарбниці, як також: архіву Кредитової Канцелярії Міністерства Фінансів та Державного Банку, які загублені при евакуації в листопаді 1919 року (Проскурівська та Любарська катастрофа), а між: тим асигнування на всі зазначені потреби були переведені в 1919 році. З огляду на це нема даних, наскільки фактично були використані відчинені кредити, а також в яких грошових знаках були одержані суми, що має велике значіння при вирахуванні купуючої («покупної») вартості грошей в той час.

Не міг я цих відомостей добути також і через те, що в 1919 році, як також: в 1920 році, не було складено державного бюджету не тільки передбачаємих прибутків і видатків, але й фактично переведених видатків і прибутків за 1919-1920р.р.

Нема також звіту Державного Контролю за 1919 рік, з якого можна було б вбачати, які були відчинені кредити і на скільки вони були фактично використані

Через те в своїй праці мені прийшлося обмежитися такими даними: постановами Ради Народніх Міністрів про відкриття кредитів, що торкаються сум в українській валюті і даними ревізійних актів по обревізуванню Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів, що стосується сум в закордонній валюті та почасти даними Закордонної Експозитури Кредитної Комісії Міністерства Фінансів.

Така обмеженість матеріалів для проведення обрахунку витрачених коштів на Галицькі потреби не зупинила моєї праці. З огляду на те, що я виходив з таких міркувань: зараз це не наступив час для переведення фактичного і остаточного розрахування і через те, коли підсумки мого підрахунку і не будуть зовсім точні, що може бути потім вирівняно, то за те ця праця буде служити матеріалом для проведення розрахунку, якщо він буде коли-небудь переведений в життя – це з одного боку, а з другого – поскільки буде можливим, тут будуть зібрані, систематизовані і оброблені відомості про фінансові стосунки,

які були між Урядом Великої України і Урядом Галичини і в майбутньому можуть послужити матеріалом для освітлення взаємовідносин між цими Урядами в добу 1919 та початку 1920 р.р.

РОЗДІЛ І. ПІДРАХУНОК СУМ В УКРАЇНСЬКІЙ ВАЛЮТІ

Роздівляючись постанови Ради Народних Міністрів про асигнування можна бачити, що повторюється асигнування на ті самі потреби, на які раніше були відчинені кредити, через те в своїх підрахунках я виходив з того припущення, що всі відчинені кредити фактично були використані, бо інакше не було б рації відчиняти нові кредити на ті ж самі потреби, коли ще попередніх кредитів не вичерпано, а якщо і був який кредит не цілком використаний, то це компенсується тим, що всі обрахунки роблю в припущенню (за відсутністю фактичних і точних даних), що гроші видавалися в карбованцях, тоді як в дійсності видавалися в різних грошових знаках: в карбованцях, гривнях, австрійських коронах, німецьких марках, романовських рублях і т. и., а записи велися в гривнях.

Гривні, австрійські корони, німецькі марки, романівські рублі на біржі, як також серед населення, котірувались значно вище карбованців і того офіційного курсу, що був встановлений відносно цих валют в переводі на карбованці. З огляду на це одна неточність покривається другою і, на мою думку, остаточні підсумки цього підрахунку будуть близькі до дійсного стану речей; скоріше будуть трохи зменшені, чим перебільшені.

Все вищезазначене стосується до сум, на які кредити були відчинені в українській валюті, що ж торкається сум в закордонній валюті, то ці дані бралися мною з актів Ревізійної Комісії по обревизуванню Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів і частина даних зі справ Закордонної Експозитури Кредитної Канцелярії Міністерства Фінансів, через те тут точні дані про фактично одержані суми і про те, в якій саме валюті і коли саме видані вони.

Відносно сум в закордонній валюті я користувався тільки цими джерелами, але, безсумнівно, багато коштів було одержано представниками Галицького Уряду від наших Місій і Закордонних Представництв, але відомостей про це ні в Міністерстві Фінансів, ні в Міністерстві Закордонних Справ нема, через те пришлось обмежитися тільки зазначеними джерелами.

Систематизуючи переведені асигнування, треба поділити їх на такі групи:

І. Суми, які були відпущені безпосередньо Галицькому Урядові, а саме:

1). Раді Державного Секретаріату Західної Облaсті У.Н.Р.

на видачу пайків сім'ям стрільців – одноразово – 120.000.000 гр.

і щомісячно, починаючи з 1 квітня 1919 р. по 30.000.000 гривень (постанова від 15/111 – 19 р.).

Приймаючи на увагу, що самий повний контакт між обома урядами існував аж до кінця жовтня 1919 р., треба рахувати, що ця видача производилася на протязі такого часу:

а) квітень	30.000.000 гр.
б) травень	30.000.000 гр.
в) червень	30.000.000 гр.
г) липень	30.000.000 гр.
д) серпень	30.000.000 гр.
є) вересень	30.000.000 гр.
<u>ж) жовтень</u>	<u>30.000.000 гр.</u>

Всього 210.000.000 гр.

А разом на цю потребу 330.000.000 гр.

2). Теж Раді Державних Секретарів по постанові 15/ІІІ-19 р.	-500.000.000 гр.
3). Теж (постанова 29/111 -1919 р)	<u>200.000 гр.</u>
Всього	-830.200.000 гр.

Всі ці асигнування були зроблені без зазначення чи вони безповоротні, чи повинні бути повернені.

4). Раді Державних Секретарів Західної Області У.Н.Р. ПОЗИЧКОВО на видачу одноразової допомоги на дорожнечу всім категоріям державних службовців (постанова від 15/111-19 р.)	<u>- 80.000.000 гр.</u>
	- 910.000.000 гр.

А разом з попередніми

П. На потреби Галицької Армії:

1). Постанова від 19/VII- 19р	-70.000.000 гр.
2). Постанова від 1/IX-19р.	<u>240.000.000гр.</u>
Всього на Армію	-310.000.000 гр.

ІІІ. На удержання Шляхів Галичини:

1). Міністру Шляхів на перешивку вузкаторових шляхів Галичини на широкоаторові (постанова від 16/1 – 19 р.	10.000.000 гр.
2). Постанова Ради Міністрів від 23/ІІ -19 р.	17.000.000гр.
3).Міністерству Шляхів для експлуатації залізниць Галичини (ПостановаР. Н. М. 3/ІІІ- 19 р.)	-10.000.000 гр.
4). Міністерству Шляхів для видачі одноразової допомоги шляховикам-галичанам (постанова Р. Н. М. від 1/IX-19	<u>2.700.000 гр.</u>
Разом	-39.700.000 гр.

ІV. На видачу допомог культурним організаціям Галичини:

1). Культурним організаціям згідно постанови Р.Н.М. від 19/ІІ-19Р	-22.000.000 гр.
2). Міністерству Земельних Справ для допомоги Товариствам «Сільський Господар « (постанова від 15/ІІІ -19 р. –	4.000.000 гр.
3). Міністерству Народної Освіти для видачі допомоги учителям (постанова 13/IX-19 р.)	<u>-800.000 гр.</u>
Разом	-26.800.000 гр.

V. На допомогу біженцям з Галичини:

1). Міністру по справам Західної Області У.Н.Р. на організацію помочі біженцям з Галичини і видачу допомог (постанова від 18/VII -19 р	1.000.000 гр.
2).Йому ж для видачі допомог (постанова від 25/V-19 р.	-10.000.000 гр.
3). Йому ж для видачі допомог (постанова від 1/IX- 19р.)	<u>5.000.000 гр.</u>
Разом	16.000.000 гр.

Всього було асигновано в 1919р. на Галицькі потреби:

по I групі	- 910.200.000 гр.
-ІІ-	- 310.000.000 гр.
-ІІІ-	- 39.700.000гр.
-ІV-	- 26.000.000 гр.
-V-	- <u>16.000.000 гр.</u>
Разом	- 302.700.000 гр.

Коли прийняти на увагу, що всі асигнування, які були переведені постановами Ради Народніх Міністрів на протязі цілого 1919 року, виносять суму коло 8.007.000.000 гр., то кредити, які були відпущені на Галицькі справи виносять 16,27% всіх кредитів, що були відчинені на протязі 1919 року, рахуючи в тому числі асигнування на Галицькі потреби.

Коли ж прийняти на увагу асигнування, що були переведені в 1919 р. на позики і допомоги і які не увійшли на рахунок витрат на державні потреби, або фактично не були цілковито, або в частині використані, як наприклад,

асигнування на позику кооперації в сумі -786.000.000 гр.

теж: видавничим організаціям -63.200.000 гр.

теж фінансування цукрової промисловості,

які фактично не були використані

за втратою території, в сумі

600.000.000 гр.

4) на кораблебудівництво, асигнування на яке також:

не було використане з тих же причин -500.000.000 гр.

що складає разом -1.949.200.000 гр.

Якщо виключити цю суму із суми загальних асигнувань, то буде видно, що асигнування на Галицькі справи виносять 21,65% всіх асигнувань за 1919 рік, включаючи і асигнування на Галицькі справи. Фактично ці фінансові, як і інші стосунки, що лучили один уряд з другим, обіймали період часу не цілого 1919 року, а всього на протязі 10 місяців до кінця жовтня 1919 року, коли за переходом Галицької армії на бік Денікіна порвався контакт між Урядом Великої України і Галичиною.

Якщо це узагальнити і врахувати % пропорційно часу то побачимо, що % піднесеться до 26%.

Коли ж прийняти на увагу кількість населення Галичини і розмір її території і порівняти з кількістю населення і розміром території Великої України, то ще більш очевидні великі витрати на Галицькі справи, в порівнянні з витратами на справи Великої України.

Ці непропорціонально великі витрати ще збільшуються, коли прийняти на увагу, що й ту обставину, що уряд Галичини мав ще й свої власні кошти, якими самостійно розпоряджався.

Якщо в 1919 р. коштів, які відпускалися і не вистарчало для цілковитого задоволення всіх Галицьких потреб, то це ще в більш значній мірі відчувалося Армією Великої України, бо часто траплялося, що деякі частини Наддніпрянської Армії по 5-6 місяців не одержували належної платні, також це відчувалося і Державними Установами.

Але матеріальні стосунки, що були між двома Урядами, підрахуваннями грошових сум ще не зовсім освітлюються.

Для повного уявлення цих стосунків необхідно прийняти на увагу, що ще починаючи з кінця 1918 року і потім на протязі 1919 року. Уряд Великої України посилав до Галичини цілі ешелони з харчовими продуктами, як наприклад з цукром, зерном, борошном, як також військовим і залізничним майном, вартість якого тепер, навіть трудно уявити.

За відсутністю даних в цій справі в своєму підрахунокві я виключно обмежуюся урахуванням фінансових засобів.

РОЗДІЛ П. ПІДРАХУНОК СУМ В ЗАКОРДОННІЙ ВАЛЮТІ

Що торкається цих сум, то потрібно зазначити, що ці всі суми фактично були одержані Поділити їх можна на такі групи:

I. Суми, які були видані на удержання Посольства Західної Області У.Н.Р.

13/V - 19 р. -185.000 нім. марок.

31/V - 19 р. -15.400.000. нешт. кор. австр.

Суми ці були одержані від Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів У.Н.Р.

Ц. На удержання Пресових Бюро за кордоном

- 1) Видано п.Бриндзану на Пресове Бюро 5/X – 1.226.000 шт. кор. австр.
- 2) Йому ж 30/XII -19 р. -6.000 нім.марок
- 3) Йому ж 3/1-20 р. -4.000 нім марок
- 4) Йому ж 3/III -20 р. -234.000 нім.марок
- 5) Видано п.Степанківському на Пресове Бюро в Льозанні 5/X-19р. -20.000 гульд.гол.
30/XII -19 р. -20.000 нім.марок
- 6) На Пресове Бюро в Швейцарії 5/XI -19 р -4.000 амер.дол.

Суми, які видано в розпорядження Національної Ради у Львові:

- 1) 19/X -19 р. на руки С Федака -1.000.000 шт. кор. австр.
- 2) 14/X -19 р. йому ж -1.000 амер. долар., 4.000 фр.фран.,
-50.000 шт. кор. австр.
- 3) 29/XII -19 р. йому ж -1.000 дан. кор.

Суми ці були видані Закордонною Фінансовою Агентурою М.Ф. У.Н.Р.

- 4) 16/У- 20 р. на руки С Федака -25.000 австр.кор.
-8.000 шв. франк.
-2.150 амер. долар.

Всього було видано в закордонній валюті:

15.425.000 нешт.кор.австр.
2.276 000 шт.м.кор.австр.
649.000 нім.марок
12.150 амер.долар.
1.000 дан. кор.
4.000 фр. франк.
8000 шв. франк.
20.000 гул ъд. гол.

В розділах III та IV автор робить підрахунки купуючої («покупної»)вартості грошей в українській (розділ III) і в закордонній (розділ IV) валюті в порівнянні їх до сталої грошової одиниці.

При цьому він, зокрема, пише:

«Для того, аби мати дійсне уявлення вартості грошей, необхідно зробити уочт їх вартості відносно певного моменту часу, а краще прирівнюючи їх до вартості сталої грошової одиниці – золотої валюти, або такої валюти, якої вартість рівна вартості її золотого парітету, як наприклад, швейцарський франк, американський долар, голяндський гульден, донська корона і т. и.

Через те, щоб виявити дійсну купуючу вартість грошей в якийсь певний час, необхідно перевести на золоту валюту. Для грошей, що видавалися в українській валюті, беру золотий рубель, а для закордонних валют – американський долар, як сталу грошову одиницю, вартість якої рівна своєму золотому парітету...»

Далі автор подає детальний опис процесу переведення валюти в золотий рубель і американський долар. Задля меншого обсягу публікації ми цей опис опускаємо і лише подаємо його заключну частину:

«Таким чином, загальний підрахунок купуючої вартості сум, які видано в українській і в закордонній валюті вносить:

Суми в українській валюті	-1.302.700.000 гр., або 19.797.242 зол.руб, або 9.898.621 амер.дол.
Суми в закордонній валюті:	-543.428 зол.руб., або 271.714 амер.дол.
Всього	-20.340.670 зол. руб, або 10.170.335 мер.дол.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Із наведеного підрахунку ясно видно:

I) що в свій час Уряд Великої України щедрою рукою фінансово допомагав Урядові Галичини, Культурним і Національним Установам її, як також і самому громадянству – організаціїю помічі біженцям з Галичини.

II) що ця допомога означилася, як на наш час і обставини, у величезній сумі – 10.170.335 амер. долярів.

III) що грошові витрати на Галицькі справи виносили більше ніж одна четверта (26%) всіх Державних видатків Великої України на 1919 рік.

IV) що витрати на Галицькі потреби робилися часто з порушенням інтересів населення Великої України та її Армії.

Ясно також

V) що в цей час, коли Уряд У.НР. його Армія і велика кількість свідомого громадянства – цвіт його, політичні і громадські діячі, професура і студенти внаслідок листопадової катастрофи 1920 року опинилися за межами своєї Батьківщини в невиразно тяжких матеріальних обставинах, то на Уряді Галичини і її громадянстві лежить великий моральний обов'язок: в свою чергу прийти на допомогу як Урядові Великої України, так і дітям її Народу – борцям за волю – воякам в першу чергу і в другу – не дати загинути з голоду представникам громадянства, що опинилися на еміграції.

Ця допомога в повернення свого боргу могла б вилитися в таких формах:

1) з боку Уряду Галичини – поверненням Урядові Великої України хоча частини коштів, які взяті ПОЗИЧКОВО (в сумі 800.000 амер.дол.).

2) з боку Галицького громадянства:

а) організаціїю серед населення Галичини збору харчових продуктів, одягу і взуття для інтернаваного війська У.НР.

б) притягненням до праці в установах Галичини інтелігенції -збігців з Великої України.

А щоби це перевести в життя, необхідно вступити в пертрактації, як з представниками Уряду Галичини, так і з представниками її громадянства.

Виконуючий обов'язки Директора Кредитової Канцелярії

(підпис нерозбірливий)

Барановський.

18 грудня 1922 року.

Оригінал, Машинопис.

ЦДАВОВУ. ф. 1075, оп. 2, спр. 90, арк.7-15.

ДЖЕРЕЛА

1. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні) – Львів: Нове життя, 1921. – 86 с; О. Думін (А.Крезуб) Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 рр. – Львів, 1933. – 166 с; Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917-1967. – Чикаго, 1969. – 663 с; Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (Спомини з часу від липня до грудня 1919 року). – Відень: Українські мемуари, 1921. – 194 с; Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. – Відень: Укр. Прапор, 1920. – 342 с; Павлюк О. Від злуки до розриву (Взаємовідносини урядів УНР та ЗУНР у 1919 р.) 'Наука і суспільство. – 1994; № 7-8. – С. 6-10.

2. Думін О. (Крезуб А.) Нарис з історії українсько-польської війни – С. 115.

3. Шелухін С Варшавський договір між поляками і С Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага: Вид-во Нова Україна, 1926. – 40 с; Шелухін С. Лист до Петлюри про Ризький договір. – Париж: В-во «Поступ», 1948. – 14 с; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 333 с. та ін.

4. Войцехівський О. Симон Петлюра: міфи і реалії. // Радянська Україна (Київ). – 1990. – 16 вересня; Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. – Харків, 1996. – 120 с; Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) – К, 1999. – 508 с; Табачник Д. Вбивство Симона Петлюри. // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8. – С. 112-123; – № 9. – С. 122-128; Його ж. Постріли на тихій вулиці Расін (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри. / Київська старовина. – 1999. – Ч.1. – С. 146-159; Хміль І. Петлюра і петлюрівщина. // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С.107-119; Його ж. Політичні метаморфози Симона Петлюри. / Україна. – 1991. – № 4. – С. 18-20.

5. ЦДАВОВУ: ф.1075, оп. 2, спр. 90, арк. 7-15.